

Др Ружа Кнежевић Перуновић

Филозофски факултет, Нови Сад

Гимназија „Јован ЈовановићЗмај”, Нови Сад

perunovic.ruza@gmail.com

**ОД СТИДА И ЛУТАЊА
ДО ЈЕВРЕЈСКЕ ТЕМЕ
(УСЛОВЉЕНОСТ ПОРЕКЛА И
ЛИТЕРАТУРЕ У ДЕЛУ
АЛЕКСАНДРА ТИШМЕ)**

Нови Сад 2018

Резиме

У раду се анализира узрочно-последична веза између приповедачког опуса Александра Тишме и његовог (двоструког) порекла које га је, на несвесном нивоу, гурало у стид и самоћу и спутавало његово стваралаштво. Ова условљена веза и сви њени облици испољавања су се разоткрили самом писцу тек у зрелим (животним и стваралачким) годинама и ослободили га терета са којим је годинама живео. Архетипски страх од прогона и истребљења, научен кроз породичне приче и предања, потврђен је и продубљен језивим дешавањима током Другог светског рата која су на Тишму деловала парализујуће, а потом му се (након судбинског путовања у Аушвиц) разоткрила у стваралачком потенцијалу и осећању обавезе које писац има спрема свог порекла и холокауста, те историје ужаса која се догодила на очиглед свих.

Кључне речи: идентитет, дуализам, јеврејство, књижевност холокауста, холокауст

Знаменити новосадски писац Александар Тишма (по размишљању Ласла Вегела *највећи новосадски син*) је један од најодговоринијих аутора српске књижевности двадесетог века, а за ово уверење проналазимо аргументе како у пишчевом приповедачком опусу, тако и у његовом континуираном аналитичком и продубљеном трагању за одговорима о смислу књижевног стварања и улози писца у друштвено-историјском контексту. Од своје ране младости, са свега седамнаест година Тишма испољава несвакидашње уверење да ће да постане писац или ништа, и тог се уверење држи до краја живота, не мењајући га ни у дугим годинама када својим учинком није било ни изблиза задовољан. Из те ране младости понео је и уверење, ког се такође доследно држао, да пишчева улога неизоставно мора бити трагање за истином и њено разоткривање, ма каква та истина била. Истинољубивост га је и довела до демаскирања сопствене личности, до разумевања сопствених страхова и истовремено отворила литерарни круг тема у којима ће исказати своје приповедачке и људске потенцијале.

Живот Александра Тишме обележило је искуство велике трауме (рата, рације, прогона, насиља) која се исцељивала стваралаштвом „оживљавањем и обликовањем истине, у духу вере да је књижевност способнија да изрази истину и позадину догађаја него историјске студије” (Гвозден 2011:15) Трагајући за истином као неизоставним циљем ка ком све води, писац полази од догађаја који су му познати, којима је био сведок, који су судбински обележили његову породицу и новосадку средину ратних и послератних година. Осим доживљеног литерарног контекста, аутора суштински (пред)одређује двоструко порекло које се манифестује у његовој свести, па и у његовом делу као неприпадање, као „бол и стид због (свог) полујеврејског порекла и (на) стид због тог стида.” (Тишма 2001:62) Осећање етничке неподобности (осећање присутно од најранијег детињства) води ка изопштености, усамљености, неистицању, а оне ка доброј опсервацији, неопходној за Тишму као писца. Две чињенице, ратно искуство и обележеност пореклом, сплеле су се и одредиле не само подручје интересовања, него и начин приповедања, као и свест о томе коју улогу има књижевно дело у васпитно-исцељујућем процесу. Писање је доживљено као дужност, као прилика у којој ће се, кроз стварање књижевних дела, коначно поставити она питања која *морају* бити постављена.

Упркос свему, тема страдања у Другом светском рату (пре свега страдања Јевреја), по којој ће Тишма остати препознатљив, кристалисала се постепено у ауторској свести. Дуго је покушавао да своје литерарно уточиште пронађе у мање блиским, општијим темама, бежећи од сопственог идентитета и самоспознаје. Расцепљеност између хришћанске и јеврејске стране, подвојеност у коренима аутор током година сазревања (и животног и литерарног) прихвата са стидом, али и јасном слутњом да се у самом пореклу

крије и потенцијална опасност, опасност онога који свакога часа може да буде обележен као други, другачији, непожељан за живот у заједници. Стога Тишма и у оквирима друштвеног и књижевног деловања дуго остаје сасвим по страни, готово скривен, неутралан, неодређен, сувише општи да би дошао до изражаја. Проблематичан идентитет аутора води у усамљеност и намеће потребу да се међу другима стопа, да остане непримећен, да се прилагоди, све док се као писац не сети да „тим прилагођавањем, наравно, уметник престаје, јер он и јесте неприлагођеност, или продужење неприлагођености из детињства у зрело доба, које му омогућује да се троне над лепотом и ружноћом свакодневља.” (Тишма 2001:519)

О овим темама: трагању за идентитетом, за својим местом, за књижевним успехом, о тематских и другим лутањима највише сазнајемо од самог аутора, из његових дневничких белешки, сјајног примера развијене ауторексисије. Тишма пише дневник од своје седамнаесте године (од одлуке да ће да постане писац или *ништа*) па све до смрти, трагајући и у оквирима ове форме за голом истином као јединим задовољавајућим циљем коме се тежи. Испитујући себе самог, своју интиму, страхове и занимања, он трага за причом која ће га трајно окупирати натерати га да да свој књижевни максимум за који несумњиво зна да постоји. Током низа година Тишма непрекидно пише, али је незадовољан учинком, зато наставља да трага за својом темом, оном која се тиче и њега и целог света, темом удаљеном од дневних друштвено-политичких или романсираних захтева публике, темом о којој ће са лакоћом, *из себе* писати. Међутим, пут до коначног опредељења за (јеврејску) тему је био дуготрајан и проблематичан.

Током свих тих година (све до *Књиге о Бламу*) Тишма објављује своју прозу (*Широка врата, Бегунци, Које волимо, Насиља*), пише на разне теме,

али под утиском да пише на силу, натегнуто, сматрајући да би писање морало тећи глатко, без толиког напора. Ретко је задовољан написаним, а ни књижевна критка га не бодри. Замерају му недостатак локалне боје, неку израженију везу са тлом што је последица суштинског неприпадања које аутор свуда осећа. Замерке су упућене непознавању језика, лошем стилу, али и ликовима који нису довољно разрађени, нису комплексни, те се коментаришу као бледи и неуверљиви, обични до мере општости, неупадљиви, етнички необележени, без дубине и аутентичности. Али аутор их и жели учинити што општијима, неприметнима, особама које се не истичу и не одређују припадањем, јер зна да је припадност и потенцијална опасност. Тишма се на личном плану сасвим свесно ограђује од свог порекла, те се такво расположење несвесно, али и неминовно сели у његове романе у којима приче и добијају елаборацију кроз бледе, необележене, неупечатљиве ликове. Страх од страдања, прогона, истребљења, које је слушао као дечак у породичним предањима и причама, дубоко се усадио у његовој свест, добио је своју коначну потврду у холокаусту, те се учврстио у већ наученом уверењу да свака издвојеност води у опасност, да свака другост може бити проглашена непожељном.

За рецепцију дела Александра Тишме и разумевање болног и сложеног процеса разоткривања себе свету од великог је значаја путопис *Меридијани Средње Европе*, (написан октобра/новембра 1961.) којим је скренуо пажњу на тешка и осетљива питања, а себи самом отворио пут ка темама које ће остати његова трајна књижевна преокупација. Путопис је аутора, без његове намере, довео у центар пажње друштвене јавности, а све у контексту разматрања одговорности и морала Средње Европе, чији је и сам део, а који Тишма, сазнајемо у овом тексту, види као простор еминентног зла. Наиме,

нарушавајући дотадашњу потребу да остане неприметан, у *Меридијанима Средње Европе* аутор након судбинског путовања у Пољску и обиласка логора смрти, отворено говори о лицемерју друштва у коме живи и поставља питање кривице и одговорности за почињене злочине. Сва дешавања око овог текста отварају оне теме којима ће се писац надаље у својим романима бавити: злочини (зло у човеку), кривица (појединачна), истина (трагање за њом) и сећање/заборав.

Одлазак у Аушвиц (у логор за убијање Освјенћим код Кракова), сусрет са местом страдања толиких жртава који су због свог порекла обележени као нељуди, недостојни живота, за Тишму представља сусрет са самим собом, са својим пореклом, са местом на ком је и сам могао скончати. Након овог путовања, у први план избија ауторово осећање дужности да о овим догађајима пише подсећајући изнова на све почињене злочине, нудећи читаоцима на увид чињеницу каква је човек звер, чињеницу која не допушта оправдање нити могућност утехе. Суочавање са истином, беспошtedном истином за Тишму представља једини начин на који се о холокаусту може говорити. Зато о свим гнусним дешавањима у својим наредним романима говори директно, јасно, педантно, са привидном хладноћом и смиреношћу, силази до самог дна људског пораза.

На самом почетку *Меридијана* наглашава да ће говорити о путовању на које креће не као странац него као домаћи: „Нисам се ја то отиснуо ни у каквом апстрактном западном правцу, него по терену Средње Европе, терену чије одлике у мени одјекују као кораци у кући где се живело. Путујем, у неку руку, по свом ширем, мало заборављеном себи.” (Ређеп 2006: 114) Управо ће враћање себи навести аутора да изнова призове у сећање догађаје из своје околине, своје породице, ратне догађаје, злочине, покоље, прогоне и

рације, и да о њима говори разоткривајући улогу конкретних чинилаца у свим тим процесима. Путовање у Пољску навело је на размишљање о прошлом и садашњем, довело до ревидирања догађаја из прошлости и свођење рачуна где смо то (после свега доживљеног) данас. „Јеврејство, које се у мојој свести, преко појма Галиције, са Пољском неразлучиво везује, а кога у Пољској више нема. Нема га у Лублину, који нисам успео да посетим а у коме је некад – знам из литературе – све врвело од црних кафтана, и шешира, и кудравих зулуфа и грлених гласова и живе гестикулације. Нема га у Варшави, где је по једна вишеспратница гета пружала заклон читавом племену-сада на месту гета стоји огромна празна пољана са једним стереотипним спомеником у средини и новоградњама у позадини. Нема га, јер је у Пољској од сваке стотине Јевреја остао по један – 40 хиљада од 4 милиона – а тај један не тражи да обнови стару заједницу са преосталима него бежи од ње, јер га она подсећа на гасне коморе.”(Ређеп 2006: 125) Путујући по Средњој Европи, сада непрепознатљивој, Тишма осећа обавезу да подсети на то какав је то простор некада био. Зато помиње некадашњу шароликост, буку и вреву, које значе живот и који са собом носи толеранцију и лепоту различитости. Данас, на месту те буке зјапи празнина; затиче једноличност, баналност, страх, отуђеност, тескобу. Где је и уз чији пристанак нестао читав један свет?

Осећајући сопствену кривицу, као кривицу одговорног појединца, Тишма примећује кривицу читавог друштва који је на страдање својих сународника – пристао. Зато у путопису понајвише пише о својој огорчености што ту Средњу Европу, више не препознаје, и што је још горе, не разуме је, првенствено због њене улоге у ратним и послератним временима: „Средња Европа која је себе изузела од одговорности овог века

пуног неправди и насиља; која је пред побуном своје дивље, невоспитаније браће унаоколо, у последњем тренутку учинила вешт корак уназад и затворила врата, можда и очи, пред стихијом која је запретила да и њу запљусне.” (Ређеп 2006:137)

Јасно изговорена истина и постављање тешких питања која су већ морала бити постављена, донели су Тишми проблеме. Текст је дочекан са прекором, о њему се говори на састанку Комунистичке партије, док у страху од последица, око њега настаје претећа и злокобна ћутња. Међутим, путовање у Пољску је вишеструко важно за лични и професионални живот аутора јер га је јасније окренуло теми јеврејства и јеврејског страдања. Након тога, као да се много тога њему самом разјаснило: „Разумем сада и своје неповерење према свету, страх од њега, потребу да се удаљим, да не будем уочен: све то потиче из јеврејског комплекса, који сам усисао из ко зна којих ситуација или речи у детињству, и доживео осетљивије од оних којих се то стварно тицало. Јевреја у мојој породици” (Тишма 2001: 510) Он у дневничким белешкама све чешће, и све даље анализира сопствено јеврејство, порекло свог стида, корене своје усамљености, последице сопственог неприпадања, уочавајући да је то рефлексивна дуализма који у њему постоји и сталне узнемирености да би као полујеврејин свакога момента могао бити угрожен. У ауторовој свести се након овог путовања преплићу лично и историјско и јасна слика о обе ствари као да се отвара пред њим, те постаје јасније свестан да је тема страдања, јеврејског страдања, управо она о којој би он био *дужан* да пише.

Када се бука око *Меридијана* стишала аутор се повукао и наредни друштвено-политички догађаји га (као и до тада) остављају без коментара. Тишми је несвојствено припадање било којој страни, идеологији, групи, али

и даље од тога, не прија му екстремно, страшно и гласно заступање ставова, ватрена подршка некој опцији. Зато у тишини своје собе све дубље и све истрајније преиспитује своје порекло, породичне односе, сопствено одрастање и трагове другости у самом себи. Јеврејство није било јако јер је мати прешла у хришћанство, и он је тако крштен, али није било јако ни српство које стога није потиснуло јеврејство, због природе његовог оца (веселе, али не и чврсте, одлучне). „Из крила таквих људи сам ја израстао. Па у шта сам могао израсти? У Србина? У Јеврејина? Било би могуће и једно и друго да је моја природа изискивала опредељење, тежила искључивости. Али ја сам, напротив, увек био склон компромису, искључивост ме је одбијала, можда плашила. Одговарало ми је да будем нешто неодређено и да се тако понашам.” (Тишма 2001: 15)

То није било тешко у многонационалном Новом Саду, бити неодређен, па ипак, Тишма одувек осећа мањак српства као неку врсту хендикепа која му не дозвољава да се утопи у средину, да се са њом сроди и да се тако осећа безбедним. Кроз читаво одрастање, па и касније, кроз литерарно сазревање, аутор гледа на свој дуализам са стидом доживљавајући га као својеврсну ману и потенцијалну опасност. Зато непрекидно изражава жељу за припадношћу, за усидрењем, али опет мало чини да ствари исправи, сматрајући то неком датошћу, генетским кодом - дакле, тешким за кориговање. Зато с резигнацијом констатује: „нигде нисам успео да се утопим сасвим, нигде да зађем сасвим.” (Тишма 2001:60) док по повратку из Аушвица јасно примећује „једино што је за мене било живо, што ме је узбуркало и продрмало су Јевреји у Аушвицу, то јест они мртви чије сам испражњене баракe, губилиште, нагомилане острижене косе, наочаре, кофере, дечије ципелице и крематорије видео у обиласку, и један живи, а то

је био ћелави секретар који нас је онамо отпратио а онда замолио за дозволу да с нама не уђе у логор, јер је у њему изгубио скоро све своје сроднике.” (Тишма 2000: 168) Тек је директни сурет са местом страдања милиона људи подстакао Тишму да ослободи своје стеге, свој стид, своје порекло, своје приповедачке потенцијале и да из суштине своје људскости говори о почињеним злочинима дајући на тај начин допринос књижевности холокауста.

Надаље, пошто се окренуо *својој* теми, Тишма са лакоћом и извесним полетом обликује материјал питајући се са олакшањем: „Је ли ико позванији него ја да опише душу Јеврејина?” (Тишма 2001:185) Пише једноставније, страственије, квалитетније и сам зачуђен како се није овој теми окренуо и раније. Тим поводом истрајно и педантно испитује дубину и корене свог неприпадања, лични отпор према властитом пореклу у коме се одувек слуги нека другост, опасна и упадљива. Резултати ове сложене интроспекције добијају свој књижевни облик у његовим романима где се приписују комплексним ликовима и престављају њихов терет и судбинску одредницу (Вера и Герхард Кронер, Мирослав Блам, Вилко Ламиан, Сергије Рудић). „Расни стид, они први шокови од спознаје да сам биће које може сваког часа да буде због свог порекла извргнуто подсмеху или кињењу, затим стварна моја издвојеност у којој сам васпитан у породици, створили су јаз између мене и света који ме окружује (у садашњем случају балканско-српског, док је у Пешти то био други свет, али исто тако туђ). Ја се не уклапам у његов „начин”, странац сам, али странац без пасоша, тако да према средини немам ни однос са одстојања, пошто ми недостаје ослонац на страни са које бих се према њему односио. Могу само да изврдавам, па то и чиним: претварам се да је њихов начин и мој начин, да имамо исте мисли и осећања (домољубље,

славе, песе, успомене – фолклор). Све то наравно док не доспем у неки шкрипац. Или сам у ствари стално сам у шкрипцу – у бојазни да моје туђинство не буде откривено. Морам да се штитим. Али не и да се борим, јер бих борећи се морао да иступим у име нечега, а ја немам у име чега да иступим, сем у име себе, а то је врло мутно, врло страно свакоме, и свакоме, вероватно – премда можда егзотично – непријатно.” (Тишма 2001: 212) Даље се истим поводом пита: „колика је то снага стида и претварања била потребна да ми не пусти ни у близину памети идеју о Јевреју као јунаку мог романа (...) А колико би то било пријатно, и поштено, постати јеврејски писац. Заузети искрен став према средини и тачно рећи шта и зашто од ње добијаш, а чега се лишаваш. И како би ме то ослободило упоређивања и зависти.” (Тишма 2001: 395)

Тако се Тишма коначно приволео једној страни, оној јеврејској, од које је дуго бежао тугујући што није више налик хришћанском, српском свету чији му се живот чини једноставнијим. Приближавајући се јеврејској проблематици, аутор је свестан тога да би тему морао боље да познаје, да зађе дубље у суштину ствари, у комплексност јеврејства и сопственог порекла. „Има много тога што још треба да освоји моје *знање*. Цео јеврејски комплекс, на пример, једна је мутна, осетљива гужва у коју се досад нисам усуђивао да такнем.” (Тишма 2001:374) Поред знања које треба освојити, аутор смишља и различите начине на који би приступио теми: да пише о Јеврејима у Новом Саду, да почне од њиховог садашњег неприсуства, а да их потом призива у сећању; пада му на памет и нова верзија *Бегунаца* где би главни јунак био Јеврејин који се оженио хришћанком и тако спасао... (Све ове идеје ће се заправо испреплетати у његовим *јеврејским* причама и спојене

са дневничким, аутобиографским искуством постаће основа саме радње, нарочито оне у роману *Књига о Бламу*).

Тишма је изузетно интроспективан, аналитичан, истинољубив писац, свестан потребе да писање мора да извире из њега самог, из личних проблема, страхова, патњи. "Можда сви пишу због патњи од нечега; ја сам у том случају писао због патњи од себе. Нисам патио што је свет такав какав је, него зато што сам ја такав да је свет према мени такав. Није ме мучила смртност, него моја будућа смрт; нису ме озлојеђивале расне разлике, него моја расна мањевредност; нису свађе међу родитељима, већ моје патње због тих свађа, није неравноправност људи, већ моја немогућност да их надвладам." (Тишма 2001:374) Управо стога, анализирајући сопствено порекло и свој однос према њему, уочава да оно мора бити основа романа, у доброј мери аутобиографска основа, преко које још ближе прилази оном истинитом у литератури и животу.

Коначно, сва претходна, вишедеценијска размишљања довела су до *Књиге о Бламу*. „Роман који ћу писати треба да буде моја комплетна исповест, исповест Јеврејина или полујеврејина који не може да се определи за акцију, јер му тле не проговара. Њега силе на акцију с једне стране Срби (на побуну), а с друге Јевреји (на бекство), а он остаје између. Време догађаја треба да буде време када сам имао погинути – окупација.” (Тишма 2001: 485) И даље: „У питању је било моје јеврејство, половина мога бића, које сам покушавао да забашурим, најпре као млад човек коме је оно сметало да се саживи са средином, а затим мање свесно, и као писац који је своје ликове настојао да учини општим, етнички необележеним, стопљеним по себи са окружењем. Мирослав Блам је, међутим, Јеврејин, неко код одступа, ко се разликује, ко се туђи и ко баш тим разликовањем и туђењем даје догађајима

окупације, у чијем центру је рација, смисао који није само историјски.” (Тишма 2001: 187)

Најзад је Тишма задовољан, пише лако, *из себе*, а претходне књиге као да су биле само припрема за ову, коју није био кадар написати због стида. Зато каже „пишем Књигу о Бламу, први пут нешто на неплански начин, баш како ми ћуд налаже, без узора, без рачуна, сасвим изворно.” (Тишма 2001: 519) Настајање *Књиге о Бламу* определило је аутора и на личном и на књижевном плану, аутор се, ослободивши свој ум етничког стида, више одређује јер сада има позицију из које наступа, постаје слободнији и готово укљученији у актуелна дешавања. „као они двополници чији се организам дуго колеба док се не определи за женскост или за мушкост, и ја сам, тек сад постао Јеврејин. Када је пре неки дан Тито покушао да убиство израелских олимпијца подведе под сумњу као акт неке непознате стране силе којој треба изговор за даље прогањање Арапа, у мени је ускључала против њега срџба као ретко кад у југословенским конфликтима” (Тишма 2001: 562) Ослобађање свог порекла ставља га у позицију у којој до сада није био, неку *одређену* позицију, која доноси сигурност, потеклу из свести о себи самом, а потом и могућност све чешћег иступања у јавности у име нечега.

Коначно, као кључна последица досезања до истинитости, 25. новембра 1972. настаје следећа белешка у Дневнику: „Ишла је Књига о Бламу. Са великом сликом мог повијеног профила, са експлицитним објашњењем издавача, она најзад ставља под пуно светло моју јеврејску компоненту” (Тишма 2001: 563)

Након успеха романа *Књига о Бламу*, Тишма пише одлучније, сигурније, свестан разних могућности које јеврејска тема нуди, и понајвише

свестан значаја да о тој теми говори; да *баш он* о тој теми говори. Недуго потом (а сазнаћемо, у једном даху и врло брзо) написао је роман *Употреба човека*, а потом и дела *Вере и завере*, *Капо*, *Школа безбожничтва* које са *Књигом о Бламу* чине целину, како сам писац износи *петокњижје* којим је заокружио тему.

На самом крају ћемо још једном нагласити да је досезање до себе самог у личном и литерарном смислу аутору додало на терет обавезу, дужност оног изабраног, да говори о своме добу, да сведочи о тешким темама са намером да их истакне кроз литературу, да их отргне од неумитности заборављања и тако одговорно делује за будућност. Иако у својим романима недвосмислено изражава егзистенцијалну стрепњу и општи скептицизам проузрокован истицањем чињенице да је човек човеку вук, да је зло неминовност, спремно да се разгоропади у повољном тренутку, Александар Тишма подсећањем на важне теме указује на непријатне чињенице и опомиње на опасности које вребају. Истовремено, приказујући огољено зло, насиље и безумље, који са лакоћом доминирају у ратном хаосу, он не пропушта да у потпуном сумраку хуманистичких принципа укаже на племените потезе, на ситне људске напоре, на дневне, појединачне, светле прмере људскости, који ипак остају као својеврсна утеха. Из Тишминих романа сазнајемо да је човек спреман на све и да утеху и објашњење не можемо тражити на глобалном плану и у колективном разрешењу, већ управо у тим појединачним поступцима. Упркос пишчевом дубоком уверењу да књижевност не може да учини много више од сведочења, баш то ткање исте приче, упорно сведечење о холокаусту и подсећање на оно што се догодило, стоји као опомена, у којој пак (у контексту целокупне приче о бесмислу и безумљу) препознајемо постојање смисла.

ЛИТЕРАТУРА:

Антологија Тишима (избор, предговор, редакција и коментари Драђко Ређен). (2006). Нови Сад: Прометеј.

Гвозден, Владимир (2005). *Тишмина књижевност расцепана. У: Повратак миру Александра Тишме: зборник радова*. Уредници Јован Делић, Светозар Кољевић, Иван Негришорац. Нови Сад: Матица српска: САНУ, Огранак. Стр.74-92.

Гвозден, Владимир (2011). *Мукотрпно оживљавање истине*, у:

Александар Тишма *Књига о Бламу*. Нови Сад: Академска књига.

Палавестра, Предраг (2005). *Јеврејска тема Александра Тишме. У: Повратак миру Александра Тишме: зборник радова*. Уредници Јован Делић, Светозар Кољевић, Иван Негришорац. Нови Сад: Матица српска: САНУ, Огранак. Стр. 20-24.

Тишма, Александар (1989). *Ненаписана прича*. Нови Сад: Војвођанска академија наука и уметности, Академске беседе.

Тишма, Александар (2000). *Сечај се вечкрат на Вали*. Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Тишма, Александар, (2001). *Дневник (1942-20019)*, Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.